

מוחמד שוכרי, רק לחם, תרגם נוואף עת'אמינה, אנדלוס, תל-אביב, 2000, 166 עמודים.

מוחמד שוכרי הוא סופר מרוקאי (נולד 1935) ממוצא ברברי הכותב בערבית ספרותית, אשר זכה להכרה בינלאומית,<sup>1</sup> בין השאר בזכות מגעיו עם דמויות בולטות בספרות המערבית, כגון ז'ן ז'נה (Genet), שנקבר באל-עראיש, עיר החוף המרוקאית, בשנת 1986), סנסי וויליאמס (Williams) ופול בואולס (Bowles) שהתגורר ונקבר בטנג'יר בשנת 1999.<sup>2</sup>

רק לחם (בערבית: أليخ'بو أليخ'אني)<sup>3</sup> מתאר את חוויותיו של ילד שנולד בכפר הקטן בני שאכר שבהרי הריף בצפון מרוקו, ואת סיפור התבגרותו בערי חוף הים התיכון שלמרגלותיהם. זהו סיפור אישי, שבמידה רבה עוצב בידי איתני הטבע ומעצמות אירופה כאתת. הסיפור האוטוביוגרפי (המסתיים בשנת 1952) משרטט את חוויות ילדותו ובחרותו של המספר, ואת השינויים הפיזיולוגיים והמנטליים שתוחה במהלך תקופות אלה בערים הוראן (Oran) וטנג'ה (טנג'יר – Tanger), אותה סודם המודרנית הצופה לדרום ספרד.

הספר פותח בתיאור הסבל וההתפכחות מן התקווה. במלים בוטות מתאר שוכרי את מאבקו הקיומי, את העוני והרעב, הסבל והמחסור, האלימות והניכור, שהם הציר המרכזי סביבו נארג הספר. את המפלט מהם מוצא הנער הרך בייך, בחשיש, במיניות מוחצנת ועל יצוען של פרצות. כל אלה משורשטים בלא כחל ושרק, תוך הבלטת הכאב שגורמים הריקנות, האבטלה, העדר האהבה והמחסור הווערי. בין דפיו של רק לחם מצויים מעט מאוד רוך וחיבה. אין בסיפור כל חד לבשורה, לגבורה או לתקווה. פרט לאמו, מתארות כל הדמויות האחרות מנקודת מבט מרוחקת ואף מנוכרת: החל בתועלתניות המנחה את הנער ביחסיו עם הסובבים אותו – גברים ונשים כאחד – וכלה באיבה העמוקה שגיבור הסיפור חש כלפי אביו האלים והשתיין, אשר בהתקף סירוף הרג את אוזיו הפעוט והועלני של המספר.

1 ראי: Sigge 1997.

2 זהותם המינית של השלושה עוררה את התהייה אם גם שוכרי הדיוק הוא הומוסקסואל.

3 חאפי בערבית מירושלם לחם יבש, כמו סוס גסול פרסה או רגל יחפה. על כן גראה לי כי היה עדיף לתרגם את שם הספר ל"לחם עוני" (דברים טז ג), כמו "לחמא עניא" בהגדה של פסח.

כבמקרי הגירה כה רבים, גלוו גם לזו של משפחת שוכרי תחושות של ניכור ועליבות, עוני ומחסור, אלימות ואיבוד הערך העצמי. הולול שבו מקבלים יושבי הערים את המהגרים המבקשים לשבור את רעבונם; העוינות שאליה נחשפים הברברים בסביבתם החדשה; האלימות הפנים משפחתית – אמו הכנועה והמפוזרת אשר ילדה שלושה עשר תינוקות שמתוכם שרדו רק ארבעה; הילדים הרעבים המלקטים אשפה ונוברים בזבל להשקיש את בטנם הרעבה; תפוצת החשיש ("פִּיֶּה") הנרחבת – אחד הגידולים היותר נפוצים על מדורות הרף; העיסוק הנפוץ של צעירות רבות בזנות והתפוררות הרקמה החברתית והמרקם האורבאני – כל אלה מתוארים בבוטות בספרו של מוחמד שוכרי.<sup>4</sup>

הספרדים והצרפתים אינם מתוארים בספר כאויב או כגורם זר, אלא כעובדה קיימת. ההרג שמשטרת הכיבוש הספרדי מחוללת במהלך דיכוי פעולות המחאה נגד משטר החסות מתואר בשוויון נפש, ללא גימה של ביקורת או זעזוע. בכוח הצר שבו השתכנו מוחמד הקסן, אחיו והוריו, אין מקום לאינטימיות ולרוך. הילד נחשף מבוטת להזדהווגותם של הוריו. איש דחת שקובר את אחיו המת מוצג כמי שרק מעמיד פני חומל. היצאניות הספרדיות רכות ונעימות יותר מן היצאניות המרוקאיות, והגברים האירופים אלימים פחות כלפי בני משפחתם. כל האירועים שהתרחשו על אדמת מרוקו בשנים המתוארות בסיפור, החל מן המחאה כנגד הנוכחות הזרה, דרך הגירת היהודים וכלה בדיעות על המהפכה האנטי-מלוכנית במצרים, מתוארים רק כתמונת רקע למאבק הקיומי הנאש שהנער, ולאחר מכן הבתור הצעיר, מנהל בסמסאות טנג'יר. לא הכובש הזר הוא האויב, אלא אבי המשפחה אשר הילד מוחמד מייחל למותו. אין תיאור של התגייסות הירוואית או של התלכדות במאמץ להקל את סבלות הרעבים או לחלצם מן העוני המנוון. כל איש ואשה עומדים חשופים לגורלם האכזר והמתעתע.

התשתית הכלכלית הדלה בשלשלת הרי הרף גררה בעקבותיה הגירה אל מרכזי הנוכחות הזרה. הבעזרת והרעב של השנים 1935–1937 הולידו מצוקה נוראה. כ-1.2 מיליון מרוקאים סבלו תרפת רעב. מכל מתווחתיה של מרוקו היגרו כפריים אל הערים במישורי החוף, מקווים למצוא בשכונות המתנחלים האירופים, המכונים בפי המספר "הנוצרים", מקלט מן המחסור והמוות. היקף ההגירה היה כה רחב, עד כי שלטונות הפרוטקטורט הצרפתי הציבו מחסומי דרכים לעצור את המהגרים. התקווה להתפרנס מהשוק הקולוניאלי האפילה על המציאות של קיום עלוב בשולי התברה.<sup>5</sup> כזה היה גם גורלה של משפחת שוכרי המורחבת, שהשתלבה בזרם מחפשי התקווה בריכוזי

4 נרשאים אלה גידונו בחיבורים אחרים שלו, כגון מג'נון אל-זירד (1989 [1978]) אשר תורגם למספר שפות אירופיות, ובכללן צרפתית: *Le fou des roses* (1992).

5 השתדירות של מרוקו מן הנוכחות הצרפתית והספרדית על אדמתה לא רק שלא שינתה מגמה זו, אלא אף העצימה אותה, וסאות אלפי מרוקאים היגרו למערב אירופה.

האירופים במערב אלג'יריה ובערי מרוקו. אביו ואמו צררו את מטלטליהם הדלים, ויחד עם שני בניהם עקרו מכפר מושבם הקסן שליד העיר נאזור על מנת לשבור שבר בטנג'יר. שם, מבטיחה אמו של מוחמד הפעוט לבנה, מצויים הררי קמח, ושם לא ידעו יותר רעב.

המציאות תספה במהירות על פני הילד. לאחר שתוחלתם לישועה בטנג'יר נכזבה, עקרו בני משפחת שוכרי לעיר זוראן שבמערב אלג'יריה, שהיוותה מחוז צרפתי. מוחמד מתאר את חוויותיו בחברת בני משפחתו שהרחיקו את לחמם בשירות חוואים צרפתיים. המעברים שחווה המספר – מהכפר אל העיר ומאורח חיים אחד לאחר – משתקפים בספר בתיאור המתח בין התושבים המקומיים לבין המהגרים, וכן בלשונו השונות שבהן משתמשות הדמויות: עם אמו שוחח מוחמד בלהג הברברי של הרף, ומקצת שיחותיו עמה מובאות במקור בברברית מלווה בתרגום לערבית; האוכלוסיה העירונית דוברת הערבית השתמשה בלהג העממי (דארג'ה) של הרף ושל מערב אלג'יריה; בסביבה הספרדית היוותה הקאסטיליאנית את לשון הדיבור; באלג'יריה שלטה הצרפתית. המציאות הלשונית המורכבת הזו משתקפת, כאמור, בסיפור, אולם בעוד המשפטים בברברית מובאים בנוסח המקורי של הספר בלוויית תרגום לערבית, נמסרת הקאסטיליאנית, אשר קנתה לה אחיזה איתנה בפי הרוכלים העירוניים ובפי שכירי היום, בכתיב לטיני וללא תרגום.

מוחמד שוכרי סיים את כתיבת ספרו האוטוביוגרפי רק לחם בשלהי שנת 1971. כעבור זמן קצר הודפסה המהדורה הראשונה, אשר יש אומרים כי היא נוסח מצוננר של המקור. מייד לאחריה הופיע התרגום האנגלי של הספר (1973), שנעשה בידי הסופר האמריקאי פול בואולס (Bowles, 1910-1999), אשר למעשה לא שלט בערבית הספרותית שבה כתב שוכרי.<sup>6</sup> בעקבות התרגום האנגלי באו תרגומים לשפות אירופיות נוספות: תחילה לצרפתית, בידי הסופר המרוקאי-הפרנקופוני המפורסם טאהר בן ג'לון (Ben-Jelloun 1980), ולאחריה לגרמנית (1986), ספרדית ואיטלקית. אך למרות זאת לא ימצא המשוטט בינות להגיות הספרים בחי אל-אחבאס, ריכוז חנויות הספרים בקובלנקה (ששמה בערבית הוא דאר אל-בִּידָא), את רק לחם. את הספר לא יציעו גם מוכרי העיתונים והשבועונים שפורשים את מרכולתם בטבורי ערי מרוקו. הדבר נגרם עקב צו איסור הפצה שפרסם בשנת 1983 דריס אל-בסרי, שר הפנים הכל יכול דאז,

6 כך בוחר המחבר להציג את סיפורו. זהו אמצעי ביור לצורך יצירת בידול בין המרגרים לחברי הערבית. משום מה, המתרגם לעברית בחר להביא מקצת המשפטים הללו בתעתיק עברי. אולם לבני הקורא שממילא אינו מבחין בין ערבית לברברית, אין בכך כל תועלת. אשר לקורא המרוקאי, כמחצית מתושבי הממלכה המגרבית מסוגלים להבין משפטים משוטטים בברברית.

7 אתרי אינטרנט על הסופר בואולס ראו: <http://www.lemmus.demon.co.uk/bowles.html>; <http://www.lib.udel.edu/ud/spec/findaids/bowlescol.html>

לכאורה במענה לפניות חכמי ההלכה (עולמא). רק בימים האחרונים הסירו שלטונות מרוקו את האיסור בן שבע עשרה השנים על הרפסת הספר בתחומי הממלכה, למרות שספרים אחרים של שוכרי נמכרים בה ללא מכשולים. העדרו של הספר הוא עובדה בולטת גם ברבת עמון (עמאן) בירת ממלכת ירדן. בדצמבר 1998, ביטאני האופוויציה המצרית וועדה פרלמנטרית דנו ברותחין את הספר.

כתיבתו של שוכרי, הן רק לחם והן ספריו האחרים, מתבססת על ההיסטוריה האנושית והפוליטית של מרוקו העצמאית, ומתארת אירועים שידעה סביבתו הקרובה של המחבר. עם זאת, גיבוריו של שוכרי אינם דמויות פלקטיות או קולבים לתליית סיסמאות. הם דמויות בשר ודם, שיודעי קרוא וכתוב בקרב בני השכבות המרוזות והדחיות בערי מרוקו (כ-60% מתוך כלל האוכלוסייה הם אנלפבטים) יכולים להזדהות עמן. זו אולי הסיבה לכך שרק בסוף אוקטובר 2000 הותרו במרוקו פרסומי והפצתו של רק לחם. עדיין גותרה פתוחה השאלה מי יעשה זאת. כדי להבין את תגובתן הנסערת של הרשויות המגרביות על הספר ואת התנגדותן הנחרצת להפצתו במשך תקופה כה ארוכה, אנסה להבהיר את ההתפתחויות המדיניות, הכלכליות והחברתיות העיקריות שמקדו את מחלוקתה הצפונית של הממלכה המגרבית. נראה כי שם, ברקע ההיסטורי של מרוקו המודרנית, נעוץ ההסבר לתגובה זו.

תחילתה של הנזכרות האירופית על אדמת צפון אפריקה היא בסוף המאה ה-15, למן השתלטותה של ספרד על מספר מאחוזים לאורך חוף הים התיכון.<sup>8</sup> במאה ה-19 תקעה גם צרפת יתד באזור, כאשר כבשה את אלג'יריה בשנת 1830. הדרך לחלוקת הקולטאנות השריפית העליונה המגרבית, והיינו מרוקו, בין שתי מדינות אלה נפתחה בעקבות ההבנות שסוכמו ביניהן ב-1906 בחוזה אלחסיראס. שתי המדינות החלו במהלכים צבאיים לכיבוש שלטון חסות במרוקו, והסלטאן אולץ לחתום על הסכם "עקד אל-חמאיה", ב-30 במאריס 1912, שהעביר את הפיקוח על ממלכתו לידי גורמים זרים.<sup>9</sup> הניסיון הספרדי להשתלט על רצועת החוף ועל רכסי ההרים (אזור וריף) של צפון מרוקו עורר התנגדות בקרב האוכלוסייה הילידה, ערבית כברברית, והוליד ב-1921 את מרידת עבד אל-כרים אל-ח'סאבי, שנודעה כקרב אַנְגְּוּאָל.<sup>10</sup> בשורות הצבא הספרדי שדיכא את המרידה שירת קצין בשם פרנקו, לימים שליטה של ספרד, שהחל את דרכו

8 למורת רוחם של אזרחי מרוקו ושלטונותיה, תגנו הרשויות הספרדיות לפני שנים ספורות מלאת 500 שנה לנחלתם בסנטה (Sautia) ובמליה שבצפון מרוקו, הנחשבות כחלק אינטגרלי של ממלכת ספרד המודרנית.

9 המתאה המרוקאית האליטה, הראשונה מסוגה, נגד הספרדים, וריכויה האכזרי באביב 1952, מתוארים בספר ללא כל שמץ של התלהבות או גאווה לאומיות, משל היו תופעות.

10 עבד אל-כרים היה אחד הגיבורים הראשונים של הלאומיות הערבית החילונית המודרנית. הוא מצא מותו בקהיד ב-1963, בהיותו ארוחו של גיבור לאומי אחר - ג'מאל עבד אל-נאסר. הכירונו של עבד אל-כרים על הרפובליקה של הרי וריף וקשריו עם מאבקן אנטי מלוכני, כפי שנאסר היה, שורדו בחזרו של המלך

כסגן מפקד פלוגת "רגולרס" שגויסה מקרב שבטי הרי הריף. כעבור זמן קצר היה פרנקו לגנרל הצעיר ביותר באירופה ולמפקדו של לגיון הזרם הספרדי. הלוחמים המרוקאים אשר גויסו לשורות יחידותיו, עתידים להיות חלק מהכוחות ששיעו לקאודיו (caudillo) הקתולי, שבספר רק לחם זוכה לתואר הכבוד המוסלמי אל-חאג', במה שהוא הכתיר כמסע צלב אנטי-קומוניסטי. אביו של שוכרי שירת אף הוא בצבא הספרדי ונאסר לאחר שערך משורותיו. שוכרי מתאר בספרו כיצד הוסגר האב לידי השלטונות בעקבות מחלוקת כספית עם חייל לשעבר בצבא הספרדי. בעקבות ההלשנה נכלא האב, והילד הצעיר חווה כיצד נחשפת אמו נטולת המגן להטרדה מינית.

במאבק נגד הצרפתים מילאה תנועת העצמאות המרוקאית אל-אסתקלאל תפקיד חשוב בייצוג תביעות האוכלוסייה העירונית הוותיקה, ובייצוג תושבי משכנות המהגרים שצצו בסמוך לשכונות האירופיות. סג'יר שימשה במה חשובה לנושאי המאבק הזה; באפריל 1947 נשא בה הקלטאן מוחמד החמישי את אחת מהצהרותיו החשובות בדרך לסילוק השלטון הזר. ב-1956, לאחר שובו של הקלטאן ממדגסקר, לשם הגלו אותו הצרפתים, הייתה מרוקו לממלכה עצמאית. אולם בית המלוכה לא שש להתחלק בסמכויות ובתפקידים עם אחרים. בעקבות העימות עם מפלגת אל-אסתקלאל, נקלעה מרוקו למשבר פנימי ממושך. עלייתו של יורש העצר חסן השני ב-1961 לא תרמה לסילוק עננת החשדנות והמתחות שרבעה מעל היחסים בין בית המלוכה לבין הציבור העירוני במרוקו. בתקופת שלטונו הוקפאו החיים הפרלמנטריים, והמלך הכריז על תקופת הקמתה שבסיומה תונהג חוקה, ייערכו בחירות ותחודש פעילות בית הנבחרים. אולם רציחתו של מהדי בן ברכה, מנהיג האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים (אל-אֶתְחָאד אל-וַסְטַנִי לַל-קְוָאָת אל-שַׁעְבִּיָה, Union Nationale des Forces Populaires), ושתי הפיכות בוסר משולבות בניסיונות להתנקש בחיי המלך, ב-1971 וב-1972,<sup>11</sup> הבהירו עד כמה רחוקה הדרך אל המטרה המוצהרת. לאירועים אלה נוספו המשבר הכלכלי המתמשך והגדילה המואצת של האוכלוסייה, שבאה לכיסור בצמיחת משכנות פח (אֶחְיָא אל-סִפִּית, bidonville) בעיבורי ערי מרוקו

חסן השני חוסר נוח, שלא לומר עוינות של ממש. בחשש מפני ביטוי אהדה לח'סאבי, אשר למעשה לא הורשה לשוב למולדתו, אפשר להסביר מקצת ההתמיינות שהפגין בית המלוכה המרוקאי משוכרי. ההערכה שבה זכר אל-כרים באה לביטוי ברק לחם במשפט שאומר מתנחל צרפתי בוחראן לגנרל העוכר בנחלתו: "אנצנים הצמיחה רק גבר אחד הוא עבד אל-כרים אל-ח'סאבי". שוכרי כלל לא ידע מידע. הערת המחבר על חלקו של המרשל פטן (Petain) בריכוז המרידה בקיץ 1925 מטעה במידת מה, שכן הוא מתעלמת מן ההקשר הפוליטי וההיסטורי האישית ששררה בקרב חוגי הממשל והצבא בפאריס, שנובילו לשיגורו של גיבור מלחמת העולם למרוקו ולסילוקו של המרשל ליוטה (Lyautey) ממשרת נציב צרפת ברבאט.

11 המחלוקות אודות מחלכי ארמון המלוכה והספלות הראשיות באותן שנים ממשכות להסעיר את מרוקו אף בימים אלה. פרסומה של איגרת אשר כתב אל-פקיה בס'י אודות קשריו של הגנרל אופקיר עם הקושרים, גררה בראשית דצמבר 2000 איסור ממשלתי להפיץ שלושה שבועונים.

ובגידול מהיר במניין הצעירים, וכל אלה יחד הניעו את המלוכה להנהיג משטר של רדיפות ולהגביל את חירויות האזרח ואת חופש הביטוי.

העצמאות הביאה בכנפיה מעט מאוד רווחה לריף ולסנג'יר.<sup>12</sup> התשדגות ששררה בין בית המלוכה לבין האוכלוסייה המקומית עיכבה את הממשלה המרוקאית ביישום מדיניות של השקעות בתשתית ובפיתוח. תחושת ריחוק שררה בין הארמון והפרלמנט ברבאט לבין שבטי הברברים של הריף, שפנו לחפש הזדמנויות כלכליות במערב אירופה. המשבר החברתי והפוליטי העמוק הוליד התפרצויות של אלימות, שבעקבותיהן השתקעו גלים של מהגרים – תחילה רק של גברים צעירים, ולאחר מכן גם בני משפחותיהם – בשכונות מהגרים בבלגיה, בהולנד ובצרפת במטרה להימלט מן המצוקה והעוני. התפרצויות גועניות של אלימות כנגד המזרח, כפי שהמרוקאים מכונים בספרד, הן חלק מהתגובה באירופה לצמיחתה של קהילה מוסלמית חדשה בחצי האי האיברי. הד לכך מוצאים בחיבורים של סופרים מרוקאים צעירים.<sup>13</sup>

בתיאורו של שוכרי את החברה המרוקאית כמקוטבת וחסרת לכידות אל מול הכובש הזר, כמו גם ברמיזותיו הבוטות למתח בין ברברים לבין ערבים, יש משום מתן ביטוי לקיטוב השורר במרוקו בין בית המלוכה, הדוגל באידיאל של מרוקו מאוחדת, לבין הברברים, החותרים להגדרה של זהות אתנית נבדלת. דומה כי בכך נגע שוכרי בנקודה שהייתה רגישה במיוחד בשיח הציבורי במרוקו בזמן פרסום הספר, ופגע בערכים המקודשים הן על בית המלוכה והן על המפלגות הלאומיות האופוזיציוניות באותה העת. שני הגורמים הללו לא יכלו לקבל את הנרטיב של שנות הארבעים והחמישים כפי ששוכרי מתעד אותו בספרו. התיאורים בספרו של שוכרי, יחד עם המתיחות הפוליטית והעוינות לבית המלוכה שרווחה במשך תקופה לא קצרה בריף, מסבירים אפוא את האיסור שהטיל המשטר המרוקאי על פרסומו של הספר האוטוביוגרפי רק לחם. נימוק זה לאיסור הפצתו של הספר נשמע משכנע יותר מאשר הנימוק של שמרנות ספרותית או של התנגדות לתיאורים בוטים של מין, הומוסקסואליות, זנות ושכרות, ששוכרי מציגם כהתנהגויות נורמטיביות בסביבת חייו.<sup>14</sup>

12 מגידול הגבול בין מרוקו לאלג'יריה מנעה למעשה הגירה מהריף לתחום הצרפתי, אשר שימש מזה עשורים אחדים כיעד למבקשי עבודה. לכך נוספה מרידה שבטית של בני אית וריאגר (Aith Waryaghar) בפקידים ששיגה ספלגת האמתקאל לאזורם בשנת 1958 (Hart 2000: 90).

13 ראו לדוגמה: ג'ני 1999.

14 אם כי אין לשלול את האפשרות שהתיאורים הוושפניים היו עשויים לעורר התנגדות מסוימת. בתגובה על תלונות של הורים, סילקה הנהלת האוניברסיטה האמריקאית בקהיר את הספר מתוכנית הלימודים ומסדפי ספריית האוניברסיטה (AUC). נטא זה ג'ון בהרתבה ב-1999 בעיתונות המצרית וכן בכתבות ובמאמרים אשר פורסמו באתרי אינטרנט שונים. ראו: Al-Ahram Weekly, Jan. 28–Feb. 3 1999; <http://w3fp.arizona.edu/mesassoc/CAMENAletters.html>; <http://www.cairotimes.com/content/culture/auc.html>

בסוף המחצית הראשונה של שנות השמונים חש המלך חסן השני יציב דיו על מנת להתיר לגופים שגרדפו בעבר לחדש את פעילותם, ולקראת בחירות 1984, אשר התקיימו לאחר כמעט עשור של מלחמה בין מרוקו לבין הפוליסרי – החווית הלאומית לשחרור הסהרה המערבית – החל השלטון האוטוריטטיבי לשחרר את הרסן. אישים, ארגונים וביטאונים מרוקאיים החלו לבטא ביתר חירות את השקפותיהם ועמדותיהם,<sup>15</sup> והתהילה שהוענקה לשוכרי בן ה-65 בעקבות תרגום יצירותיו לשפות אירופיות, יחד עם תוכניות טלוויזיה וסרט קולנוע שנעשו באירופה על הסופר המרוקאי, לא אפשרו לממסד הפוליטי והתרבותי להמשיך ולהתעלם מן הספר רק לחם וממחברו. לאחר שספרים נוספים פרי עטו של מוחמד שוכרי ראו אור ונמצאו על מדפי חנויות הספרים במרוקו, ולאחר שפרסומיו הקנו לו תהילה מסוימת בכמה ארצות דוברות ערבית, העניק לו המשטר המרוקאי משרת מורה במכללת אבן בטוטה בסנג'יר ופינה ברדיו הרשמי של רבאט הבירה. האווירה הציבורית אשר שררה במרוקו בשנות השמונים, והפתיחות הפוליטית המסוימת שהנהיג המלך חסן השני בעשור האחרון של חייו בעקבות תחושת הביטחון שחש השלטון במדינה זו, הן שאפשרו אפוא להתיר את פרסומו של רק לחם.

שוכרי בחר בלשון רדודה במובהק, לשונו של ילד רחוב, על מנת להעביר לקורא את חוויותיו. רק במשפטים ספורים נעשה שימוש בערבית מדוברת (דארג'ה), בספרדית ובברברית. התרגום העברי מעביר אמנם את רוח הדברים, אך נראה כי הקורא הישראלי יתקשה לחוש במעברים הבין-לשוניים, שבמקור הם חדים יותר. גם מקצת שמות המקומות בשפת המקור נושאים עמם מטען רב יותר מאשר מעביר התרגום העברי. אל-סוק אל-כראני אינו סתם השוק החיצוני, הגדול (Zoco de Fuera; Grand Socco), כיום כיכר ה-19 באפריל 1947, ואל-סוק אל-דאחלי אינו רק השוק הפנימי, הקטן (Zoco Chico; Petit Socco):<sup>16</sup> שני מאמרים אלה הם ציוני דרך בטופוגרפיה ובריתמוס חייה של העיר סנג'יר, אשר ריתקה אליה לא מעט אירופים ואמריקאים בתקופה המתוארת ברוק לחם. השוק החיצוני, המצוי מחוץ לחומות ההיסטוריות של העיר, שימש מקום המפגש הקבוע, ביום השוק השבועי שחל מדי יום חמישי, לעירונים ולכפריים שהביאו לשם את מרכולתם. ואילו השוק הפנימי הוא השוק של העיר העתיקה (אל-מדינה). התרגום העברי גם משטשש את ההבחנה בין שתי

15 אפשר כי הסימן המובהק ביותר לשינוי שידעה מרוקו בעשור האחרון היה מתן החירות לאיש האופוזיציה, עבד אל-רחמאן אל-יוספי, לשוב ולחדש את פעילותו הפוליטית (1993). לאחר כמעט שני עשורים של גלות, הוא חזר לארץ מכותו ונבחר למועצת ראש הממשלה. ההפגנות שהתקיימו בשנים האחרונות במרוקו, שבמהלכן תבעו ארגונים ובני משפחות לדעת את גורל יקיריהם אשר נעלמו בשנות השבעים, משקפות פן נוסף של השינויים.

16 אל-סוק אל-דאחלי הוא שם ספר אחר של שוכרי. יצירה זו תורגמה לגרמנית (1998).

- Shukry, Muhammad, 1990. *Das nackte Brot* (tran. Georg Brunhold und Viktor Kocher), München.
- Shukry, Muhammad, 1992. *Le fou des roses* (tran. Mohamed el-Choulazouri), Paris.
- Shukry, Muhammad, 1993 [1973]. *For Bread Alone* (tran. Paul Bowles), London.
- Shukry, Muhammad, 1993. *Il tempo degli errori* (tran. A. M. Avino), Roma.
- Shukry, Muhammad, 1994. *Le temps des erreurs* (tran. Mohamed el-Choulazouri), Paris.
- Shukry, Muhammad, 1996. *Zeit der Fehler*, Roma.
- Shukry, Muhammad, 1996a. *Streetwise* (tran. Ed Emery), London.
- Shukry, Muhammad, 1998. *Zoco Chico* (tran. Mona Naggar), Berlin.
- Sigge, Barbara, 1997. *Entbehrung und Lebenskampf: die Autobiographie des marokkanischen Autors Mohamed Choukri*, Berlin.

הקבוצות שהתקנו לסג'יר: בין אל-ריפיון, הברברים תושבי חלקו המזרחי של רכס הריף, לבין אנשי ג'בלה, שלא היו סתם הרריים, כפי שמצוין בתרגום העברי, אלא יושבי חלקו המערבי של רכס הריף. אין זו הבחנה גיאוגרפית גרידא, אלא גם הבחנה אנושית ולשונית.

למרות החסרונות הללו של התרגום העברי, קריאת הספר רק לחם תביא תועלת לא רק לאלה המבקשים להעשיר את ידיעותיהם אודות מרוקו הקדם עצמאית, עריה ואוכלוסייתה; חובבי ספרות יפה ימצאו באוטוביוגרפיה זו, כמו גם בהמשכה זמן אל-אח'טא (זמן השגיאית או החטאים)<sup>17</sup> אשר מרבית פרקיה נדפסו גם בספר אל-שטאר (נער הרחובות),<sup>18</sup> סיפור אוניברסלי קריא ומעניין.

יהושע פרנקל

ביבליוגרפיה:

מקורות אינטרנט

- <http://www.lemmus.demon.co.uk/bowles.html> cf.
- <http://w3fp.arizona.edu/mesassoc/CAFMENTAletters.html>
- <http://www.cairotimes.com/content/culture/auc.html>
- <http://www.lib.udel.edu/ud/spec/findaids/bwlscol.html>

עיתונות

*Al-Ahram Weekly*

- ג'ני, רשיד, 1999. יומיאת מהג'אר סרי, רבאט.
- שוכרי, מוחמד, 1989 [1978]. מג'ון אליוורד, ביירות.
- שוכרי, מוחמד, 1997. אליסוק אל-דאח'לי, גרמניה.
- Hart, David M., 2000. "Rural and Tribal Uprisings in Post-colonial Morocco, 1957-1960: An Overview and a Reappraisal", in: *Tribe and Society in Rural Morocco*, London, 84-104.
- Shukry, Muhammad, 1980. *Le pain nu* (tran. Taher Ben-Jelloun), Paris.
- Shukry, Muhammad, 1989. *Il Pane Nudo* (tran. Mario Fortunato), Milano.

17 הספר תורגם לאיטלקית (1993), צרפתית (1994) ולגרמנית (1996).

18 הספר תורגם לאנגלית (1996a).